

להגדרת "חמר מדינה"

בירור להלכה

אין הכוונה לעסוק בשורות הבאות במחקר לשוני; אף אין לכותב יומרה להקיף את הנושא. המטרה היא לאסוף את עיקרי הדיעות והמסקנות בשאלה זו, האקטואלית היום כבימי התלמוד, ולדון בעיקר בדבריהם של כמה מגדולי הדורות האחרונים ואחדים מחכמי דורינו שליטי"א. יש כאן התייחסות לסברות השונות ולספיקות וכן הצעת הכרעה להלכה. יצויין כי רוב המקורות שאוזכרו נבדקו, אולם חלקם הועתק מכלי שני; כמעט כל הדיונים כבר נדונו בספרי האחרונים וכמעט שאין לפנינו חד"ת; ואף על פי כן: "אין בית המדרש בלא חידוש".

ויה"ר שיאיר ה' עינינו בתורתו – תורת חיים, ולא נכשל בדבר הלכה.

א. המושג "חמר מדינה" מופיע בגמרא פסחים קז, א בקשר להבדלה. נקדים להזכיר כי אף לדיעות הראשונים הסוברים שהבדלה היא חלק ממצוות התורה לקדש את השבת (רמב"ם שבת פכ"ט, א' ועוד) כלומר, ולציין קדושתה גם ביציאתה (עפ"י הני"ל), אנשי כנסת הגדולה הם שתיקנו הבדלות (ברכות לג, א), כלומר, קבעו כיצד להבדיל. ומפורש בגמרא שכאשר העשירו (בימי בית שני) והיה מצוי להם יין קבעוה על הכוס ו"הם אמרו המבדיל בתפילה צריך שיבדיל על הכוס" (עפ"י שם וברש"י). והטור בסי' רצו הביא דברי חז"ל (שמקורם בפרקי דרבי אליעזר פ"ב) המדברים בשבחו של המבדיל על היין וההיפך.

אמוראים סיפרו שאמימר (לני"א: רבין) הזדמן למקומם ולא היה להם יין. הביאו לו שכר ולא הבדיל (ולן מעונה, היות שלא רצה לאכול טרם הבדלה על הכוס). לשנה אחרת שוב הזדמן למקומם, לא היה להם יין וכאשתקד הביאו לו שכר. אמר: "אי הכי חמר מדינה הוא, אבדיל".

רש"י לא פירש חמר מדינה מהו.

רבינו חננאל מפרש: "יין ששותים בני המדינה כולה, והוא יינם ואין להם זולתו". כמובן אין כוונתו ליין שהרי לא היה להם יין, אלא כוונתו למשקה המשמש כתחליף ליין וסובר שאין להגדיר כל משקה כחמר מדינה אלא כשאין שם – אולי בכל המדינה – יין.

הרשב"ם (בד"ה חמר מדינה) כתב: "אין יין אחר בעיר הזאת כי אם שכר

הלכך מבדילים בו וכן הלכה, **אבל מים לא איקרו חמר מדינה**, "ואין מבדילים על המים אפילו היכא דליכא שכר ויין". הרשב"ם אינו מגדיר איפוא חמר מדינה, רק אומר שמים אינם חמר מדינה. כמו כן גם לדעתו מדובר כשאין יין, אלא שלהר"ח אין יין במדינה, ואילו להרשב"ם אין יין באותה עיר.

נחזור לסוגיה. רב חסדא שאל את רב הונא האם אפשר **לקדש** בשכר; ומבאר הרשב"ם שהמדובר "במקום שאין יין". רב הונא ענה לו שאפילו בסוגי שכר חשוב (משעורים, תאנים, תותים) הסתפקו קדמונים (הוא שאל מרב, ורב מר' חייא, ור' חייא מרבי, ורבי לא פשט לו) ואתה שואל אודות שכר? (כלומר על שכר תמרים; שזה היה סתם שכר שלהם, כמובא ברשב"ם שם.) בהמשך חוזרת הסוגיא לדון בעשיית הבדלה בשכר, ומובא בשם רב ובשם שמואל שאף הבדלה אין לעשות על שכר; והסבירו הראשונים (תוס' קו, ב ד"ה מקדש; רא"ש שם ס"י יז ועוד.) שמדברים באופן שהשכר אינו חמר מדינה (הרא"ש שם הביא אמנם דעה המסבירה שהם חולקים וסוברים שגם כשהשכר חמר מדינה אין להבדיל עליו, אולם הרא"ש דחה דעה זו). ושוב חוזרת הסוגיה לדון בקידוש על שכר, ובסופה שתי ברייתות: אחת האומרת **שאינו מקדשין ואין מברכין** – כוס של ברכת המזון – **אלא על היין**, ובשניה **נחלקו תנאים** אם מקדשים על שכר.

טרם שנחזור להגדרת חמר מדינה נזכיר את המקור העיקרי לקידוש על היין בפסחים קו, א: "ת"ר זכור את יום השבת לקדשו זוכרהו על היין... הי"ק... בכניסתו, אין לי אלא בלילה ביום מנין ת"ל זכור את יום..." (יצויין כי כמעט כל הראשונים סוברים שחובת הקידוש על היין היא מדרבנן.)

ושוב נחזור להגדרת חמר מדינה.

הרמב"ם (שבת פכ"ט, יז) פסק: "מדינה שרוב יינה שכר, אף על פי שהוא פסול לקידוש מותר להבדיל עליו, הואיל והוא חמר מדינה". מבלי להתייחס כעת לשיטתו – שנחלקו עליה הרבה ראשונים – שאין לעשות קידוש על שכר, נשים לב להגדרה: היות ש"רוב יינה שכר" לפיכך הוא חמר מדינה; לא ביאר לנו הרמב"ם אם ישנם עוד משקים בנוסף לשכר הכלולים במושג זה, אם אכן הינם רוב "יין" אותה מדינה.

בדברי הרמב"ם נראה שרוב השתיה ממשקה זה; וכבר עמד על כך המג"א בסי' ער"ב ס"ק ו' והסיק מדבריו שהקנה-מידה הוא אם **שותים רוב המון העם** משקה זה **בכל יום**. (דברי המג"א אמורים בקשר ליי"ש בזמנו). אכן לדעת הרמב"ם אין צורך בתנאי שאין להם יין כדי להגדיר המשקה החליפי כחמר מדינה ולהבדיל עליו, ומסתמא לדעתו כשאמימר (או רבין) הזדמן לאותו מקום – פעמיים – ונתנו לו את השכר ואמר "אי הכי חמר מדינה הוא", אין הכרח שהתכוון "אי-הכ"י" – שאין יין באותו מקום, אלא עצם העובדה שזהו יינם – היא ההוכחה שהוא חמר מדינה.

ב. עד כאן מצאנו רק דיונים על "שכר" שהוא חמר מדינה. בטור בסיי רע"ב כתב: "במקום שאין יין מצוי מקדשים על השכר ושאר משקים. כיוון שאין יין מצוי שם הוה שאר משקים חמר מדינה". [לשיטתו בניגוד לדעת הרמב"ם, תנאי הוא שאין יין במקום, וכן חולק על הרמב"ם שסובר כאמור שאין מקדשים על שכר כלל]. וכתב הב"י "ומשמע בגמרא דשכר שמבדילים עליו לאו דווקא של תמרים, אלא ה"ה למשקה שאר פירות, וזהו שכתב רבינו מקדשים על שכר ושאר משקים" וכן כתב הטור בסיי רס"ט – לענין "קידושא רבה" ביום – "ואם אין לו יין יברך על השכר או שאר משקים תחילה", כלומר, לפני הבציעה. וכן כתב הב"י בסיי רצ"ו לענין הבדלה – שם לא פירט הטור את הדברים וכתב "שכר אם הוא חמר מדינה" – "שעל כל המשקים מבדילים – היכא דהוי חמר מדינה – חוץ מן המים".

בשיטה זו קדם לטור הראב"ה (בפסחים תקט"ז, המדבר על "דבש ויין תותים") וזה שמים אינם נחשבים חמר מדינה ואינו כבר לעיל בדברי רשב"ם וכן ברא"ש ובמאירי.

יצויין כי כך פסק השו"ע בכל אותם המקומות: בסיי רעב, ט: "במקום שאין יין מצוי י"א שמקדשים על שכר ועל שאר משקים חוץ מן המים"; בסיי רפ"ט ב': "במקום שאין יין מצוי הוי שכר ושאר משקים – חוץ מן המים – חמר מדינה ומקדשים עליו"; ובסיי רצ"ו ב': אבל על השכר מבדילים אם הוא חמר מדינה וה"ה לשאר משקים, חוץ מן המים".

גם בהלכות ברכת המזון, בסיי קפב, כתב הטור: "ואם אין יין מצוי באותו מקום יכול לברך על שכר ושאר משקים".

ובב"י הוסיף: "ונראה שדווקא על השכר וכיוצא בו מברכים ברהמ"ז – במקום שאין יין מצוי – אבל על המים כלל וכלל לא וכן נראה מדברי הכלבו" ובשו"ע שם בסעיף ב': "ואם אין יין מצוי באותו מקום והשכר או שאר משקים הוא חמר מדינה – מברכים עליהם חוץ מן המים".

ברור מכל מקורות אלו, בטור, בב"י ובשו"ע, ש"חמר מדינה" אינו רק שכר, אלא כלולים בו עוד משקים ואין כלולים בו מים. אולם סתמו לא פירשו על אילו משקים מדובר, ומהו המפתח להגדרת "חמר מדינה".

ג. בשו"ע הרב (ערב, יי) חידש בהגדרת חמר מדינה כדלהלן: "מדינה או עיר שרוב יינם שכר או שאר משקים, דהיינו שדרך רוב אנשי העיר לקבוע סעודותיהם על שכר או שאר משקים, כמו שהוא דרך לקבוע על היין – במקום שהיין מצוי, הרי משקים אלו בעיר זו כמו יין, ונקראים שם חמר מדינה לענין כל הדברים הטעונים כוס". ומסיים שהמנהג כסברא זו. ועייש שיש להקל כן אפילו כשיש יין בעיר אצל חנוני. מקור דבריו הרמב"ם

שלדעתו, כאמור, אין צורך בתנאי שאין יין בעיר. אולם מה שכתב שדרכם לקבוע סעודותיהם על משקה – לא כתוב ברמב"ם.

והנה המקור לשיטה זו הוא בסוגיין (בפסחים קז) לפי גירסא שאינה מופיעה בדפוסינו. כאמור לעיל בסוף הסוגיה מובאת ברייתא האומרת: "אין מקדשין אלא על היין ואין מברכין אלא על היין". ומפרש שם אב"י את הסיפא: "אין אומרים הבא כוס של ברכה לברך, אלא על היין". וברשב"ם כתב וז"ל: "המ' דלא קבע עליה, אבל קבע עליה לית לן בה – לא גרסינן כלל" אולם ברבינו חננאל וברי"ף גרסו כן. ופירש הר"ן וז"ל: "אשיכרא קאמרי, אבל אמיא אפילו קבע עילויה לאו כלום הוא. והיינו דקאמר קבע עילויה (כך גירסת הרח' והרי"ף ולא אמר: קבע עילויהו. ושיכרא נמי דמעלי – כי קבע סעודתיה עילויה – דוקא לעניין ברכת המזון, אבל לעניין קידוש אפילו קבע סעודתיה עילויה א"נ הוי חמר מדינה – אין מקדשין עליו... דקידוש אפשר בפת, אבל בהבדלה וברכת המזון – שאי אפשר בפת – התירו בהבדלה – כל היכי דהוי חמר מדינה, וברכת המזון – כל היכא דקבע סעודתיה עילויה". משמע שהדרך לקבוע שתיה זו בסעודה היא הקובעת – לדעת הר"ן – את חשיבות המשקה רק לגבי כוס של ברכת המזון, אולם לגבי הבדלה [כתב הבדלה לשיטתו, שאין לקדש על השכר, ובוזה סובר כדעת הרמב"ם הנ"ל] חייב להיות המשקה חמר מדינה (ומהו?) – לא הגדיר הר"ן).

אולם השו"ע הרב סובר, כנראה, בהסבר גירסא זו, שאם דרך לקבוע סעודתם על משקה הרי הוא חמר מדינה, ומבדילים עליו (וכן מקדשין עליו לסוברים כן) ומברכים עליו ברכת המזון (עיין סי' קפב, ב ובגר"א ובשו"ע הרב שם).

זוהי כנראה שיטת הרי"א? המובאת בשלטי הגבורים וז"ל: "ובמקום שקובעים סעודתם על השיכר ורוב שתייתן שיכר, השיכר הוא להם כמו היין, ומבדילין עליו ומקדשין עליו ומברכים עליו ברכת המזון". (עיין אליה רבה ערב סי' קי"ג ושו"ת מחזה אליהו להרב פסח פאלק שליט"א מגיטסהייד סי' לד')

ומצאנו כדברי השו"ע הרב בשות' לבושי מרדכי (לרבי מרדכי וינקלר, מהדורא תניינא או"ח סי' נ"א), ובספר קצות השולחן (להרב חיים נאה, בסי' קצ"ז בדי השולחן סק' ז'), ובספר מנחת שבת (לרבי שמואל הכהן בארשטיין, סי' צו- סק' ט').

ד. בשו"ת הלכות קטנות (לרבי יעקב חגיז, ח"א סי' ט') המציא הגדרה חדשה לחמר מדינה, העולה מתוך דבריו הבאים: "יומה שנשאל אם מקדשים על קפה – לא מחכמה, שאין לקדש אלא על חמר מדינה דמרוה

ומשכר דומיא דייין". ולא פירש, מנא ליה הא. ואולי הסיק כן מהביטוי "חמר מדינה" ולא משקה מדינה.

מסתבר ששיטה זו בנויה על דברי **השאלות** דרב אחאי גאון (סי' נד): "ומנלן דעל היין? אמר רבי שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן (ברכות לה, א): מנלן שאין אומרים שירה אלא על היין שנאמר: "ותאמר להם הגפן החדלתי את תירושי המשמח אלקים ואנשים וגו' (שופטים ט', יג'), אם אנשים משמח – דשתו ליה – אלקים במה משמח, הוי אומר בשירה; מכאן אמרו שאין אומרים שירה אלא על היין".

[יצויין כי בסוגיה בפסחים קו', א, מבארת הגמ' ש"קידושא רבה" ביום אינו אלא אמירת בורא פרי הגפן. **והרשב"ם** שם מבאר משמעות תקנת קידושא רבה, שיש בכך היכר שזוהי סעודת שבת וזהו כבוד שבת; ומסיים: "שהוא עניין שיר, שאין אומרים שיר אלא על היין. והכי מפורש בשאלות". ובאמת בעל השאלות אומר דבריו הנ"ל מיד לאחר שמסביר את עניין קידושא רבה שהוא משום כבוד שבת. ומעיר הנצי"ב בהעמק שאלה (שם), שגירסא מוטעית נזדמנה לרשב"ם, ודברי השאלות "ומנלן דעל היין" וכו' (הנ"ל) הם ענין בפני עצמו, על עצם הקידוש שהוא על היין, ולא על קידושא רבה.

דברי השאלות הנזכרים אינם הטעם היחיד לקידוש על היין; בתוס' בפסחים (ק"ו, א, ד"ה זוכרהו על היין) הסבירו טעם אחר וז"ל: דזכירה כתיב על היין, "זכרהו כיון לבנון" (הושע יד'); "נוכירה דודיך מייך" (שה"ש א). ומבאר הנצי"ב שלטעם זה של התוס' מובנת השיטה שאי אפשר לקדש על הפת (ר"ת בדף קו, ב), וכן דעת רוב הפוסקים שאין לקדש על חמר מדינה.]

לפי פירוש השאלות למשמעות קידוש על היין, אפשר להבין בסברה שחמר מדינה אינו אלא משקה משכר המקביל בתכונתו ליין, שיש בו רוממות נפש ושמחה. [ומסתבר שגם בהבדלה סובר בעל הלכות קטנות כן, שכן גם בהבדלה מסתמא יש ביטוי של שירה] אולם אין זה מקור לדבריו. ואמנם בר"ח, ברשב"ם וכן ברמב"ם – לא מצאנו סתירה להגדרה זו, אולם עד כמה שידי משגת לא נמצאת הגדרה זו בראשונים וכן לא בטור ובב"י ובשו"ע. זאת ועוד מדברי הרשב"ם והבאים אחריו שכתבו שמים אינם חמר מדינה – משמע קצת נגד שיטה זו. שאילו סברו כן היה להם לומר שכל משקה שאינו משכר אינו חמר מדינה ולא היו צריכים להתייחס כלל למים. ודוחק לומר שכל משקה שאינו משכר כלול במים. אמנם התואר "שכר" עולה יפה לפירוש זה (ויתכן שבזמן התלמוד כל סוגי השכר לרבות מתאנים ותותים היתה להם תכונה שהיו משכרים), אולם הרי בראביה, במאירי ובטור, ועקבותיהם בשו"ע, מדובר על שכר ושאר משקים, ולא על סוגים שונים של שכר.

בספר מחזה אליהו (הנ"ל) מצאתי שהקשה על שיטה זו מההלכה הפסוקה בשו"ע (רעב, ב): "וסוחט אדם אשכול ענבים ואומר עליו קידוש היום", ומיץ ענבים הרי אינו משכר כלל! ותירץ שכל שהוא יין בעצם הרי הוא כשר גם כשאינו משכר, אבל חמר מדינה צריך להיות משקה **חשוב כ"יין**, ואינו חשוב כמותו אלא כאשר הוא מרווה ומשכר כשם שסתם יין משכר, ותירוץ זה היה טוב מאד אילו היה מקור איתן להגדרה זו, אולם דברים אלו של אותו גאון נראים כ"דברי נביאות" שמנין לנו שהקריטריון לחשיבות הוא שהוא משכר.

בספר **יביע אומר** (לגר"ע יוסף, ח"ג סי' י"ט, קטע ה') כתב על דבריו של בעל הלכות קטנות שהם "קילורין לעיניים", שאם אינו משכר [ובתחילת דבריו הוסיף "ומשמח"] אינו דומה ליין (וכן כתב בספרו "יחווה דעת" ח"ב סי' ל"ח). בין שאר דבריו, כיד ה' הטובה עליו, מעיר שלכאורה במג"א (בסימן קפ"ב ס"ק ב') משמע לא בהלקטי, שהתיר לכוס של ברכת המזון מי דבש, במדינות שרגילים לשתותם. והשיב הגר"ע שמי דבש משכרים (עפ"י הגמרא במסכת כריתות י"ג, ב'). ולפי הנראה בדברי המג"א שם אינו סובר סברת הלקטי, שכן כל דיונו סובב סביב השאלה אם רוב ההמון שותים משקה זה או לא. ומשמע בדבריו שגם מיץ תפוחים ורימונים, אילו היו שותים אותו ההמון היה נחשב לחמר מדינה.

עוד הביא שם הגר"ע יוסף בשם שותי שם משמעון (פולק, חאו"ח סי' י"ד) שנקט כהלקטי הנ"ל ונעזר – כדברי המביא – בדעת הברכי יוסף (להחיד"א) שאסר להבדיל על חלב. ואף שבכריתות (כנ"ל) מפורש שגם חלב משכר, י"ל שנשתנו הטבעים. עכ"ד.

ולענ"ד אין כל סמך מדברי הברכי יוסף לענינו, ויובאו כאן דבריו בשלימותם: ה"ברכי יוסף" (או"ח רצ"ו, ג') מתייחס לדברי השו"ע "וה"ה לשאר משקין חוץ מן המים", וז"ל: "רבים הבינו מלשון זה – של השו"ע – דמצי להבדיל על החלב ועל השמן. והוא טעות; דהא דקאמר וה"ה לשאר משקים – היינו כשהמשקה הוא חמר מדינה – וקאי אמאי דסמך שכתב על השכר מבדילים אם הוא חמר מדינה – וע"ז כתב וה"ה לשאר משקים, דהיינו כשהמשקה הוא חמר מדינה. ומ"ש – השו"ע – חוץ מן המים ר"ל אף דאין שותים במקום ההוא אלא מים לבד, וסד"א שיהא דין המים כחמר מדינה... וכ"ז פשוט בב"י בסי' זה ובסי' ער"ב. ויען ראיתי טועים ועבדי עובדה הוזקקתי לבאר המבואר".

נראה בברור שאין בדברי הברכ"י כל אחיזה להבדלת "חמר מדינה" למשקים משכרים, שהרי כדבריו אין הוא בא לחדש חידושים אלא לבאר המבואר. והטעות בחלב ובשמן היא פשוט כי אין שותים משקים אלו בזמנו. (וגם לא מעלה תכונת החלב – שהוא משכר – כשאין דרך לשתות אותו). ואילו היו שותים חלב ושמן היו חמר מדינה (ואף כי שמן אינו משכר).

ונמצא כדברים אלו בספר **דעת תורה** (למהרש"ם רצ"ו, ב') בקשר לדברי הברכ"י על חלב וזה לשונו: "ולפ"ז נראה שבמקום שהחלב חמר מדינה, כמו במדינתנו, מותר להבדיל עליו, ובפרט דחלב גם כן משקה משכר כדאיתא בש"ס (כריתות י"ג, ב')... ומ"ש הברכ"י שלא להבדיל על החלב כתב כן למדינתו, שלא היו רגילים בשתית חלב ולא הוי חמר מדינה, מה שאין כן לדידן" (אמנם סיים "וצ"ע למעשה"). וראיתי שצינו שכן כתב המהרש"ם בהגהותיו לספר אורחות חיים החדש (או"ח סי' רצ"ו אות ד'). גם במשנה ברורה (ער"ב ס"ק כה ורצ"ו ס"ק ט') שהביא דברי הברכ"י הללו – שהובאו בשערי תשובה רצ"ו – כתב בטעמו "דאין רגילים לשתותו (את החלב) למשקה".

ושמא יבוא המדייק לדייק מדברי המהרש"ם הנ"ל כדברי הלק"ט, שהרי כתב "ובפרט דחלב גם כן משקה משכר וכו'"; נראה שאין מקום לדיוק זה. שהמהרש"ם רק הוסיף פרט זה כעוד מעלה המחשיבתו יותר, שהרי אין ספק בדבר שזהו אחד הקריטריונים למשקה חשוב. אך לא אמר שכשאר המשקה משכר אינו חמר מדינה גם אם הוא חשוב ורובם שותים אותו. (שו"ת ציץ אליעזר להגר"אי וולדנברג ח"ח סי' ט"ז בתוספת הרבה נופך). נחזור לתשובת יביע אמר הנ"ל. הגר"ע יוסף מביא (שם בקטע ט') שגם בספר מנחת שבת (סימן צ"ו אות ט') הביא דברי הלק"ט דבעינן דמרוי ומשכר. והנה בדקתי דבריו ואומנם הביא הדברים ואגב חזיתי שבשיורי המנחה (שבסוף הספר, רצ"ו ס"ק ג') כתב וז"ל: "וכן מבואר בהדיא בהגהות הגאון מבאראזן (המהרש"ם) דגם לענין הבדלה לא נקרא חמר מדינה רק משקה המשכר". ולדברינו לא מצאנו כזאת בדברי המהרש"ם.

נזכיר שוב כי נראה שהב"י לא סבר סברת הלק"ט שכן כתב בהלכות קידוש (בסימן ער"ב בד"ה במקום) וז"ל: "ומשמע בגמ' דשכר – שמבדילים עליו – לאו דוקא של תמרים, אלא ה"ה למשקה שאר הפירות וזהו שכתב רבינו (הטור) מקדשים על שכר ושאר משקים" (ע"פ ציץ אליעזר, בתשובה הנ"ל).

עוד מוכח גם בחיי אדם וגם במשנה ברורה שלא כהלק"ט. החיי אדם בהלכות שבת (כלל ח סעיף יג) כתב וז"ל: "הבדלה אינה אלא על יין או שכר וכיוצא בו – מה שהוא חמר מדינה – אפילו קוואס בשעת הדחק – חוץ מן המים". ואמנם המ"ב (רצו, ס"ק י) מסתייג מדבריו, אולם לא משום שקוואס אינו משכר אלא משום שנחשב לדעתו כמים. (ועיין לקמן). ובסוף דבריו כתב המ"ב: "ואולי מיירי כשנעשה משקה חשוב, כעין משקה שכר, וגם זה דוקא אם עיקר שתיית המון הוא מהמשקה הזה, דאלה"כ לא הוי חמר מדינה" (הדברים הובאו בספר ציץ אליעזר שם, וחזר על עיקרי דבריו בכל הנושא גם בכרך יד סימן כד, א).

ה. השאלה המרכזית בהגדרת "חמר מדינה" היא אם משקים מסויימים – על אף שרוב המדינה – ובכל ימות השנה – שותים אותם – בכל זאת נחשבים כמים.

והנה בספר מחזה אליהו (שם) סובר שיש קשר בין ברכות ובישולי נכרים לנידוננו כדלהלן: כתבו התוס' בעבודה זרה לא, ב, בסוף ד"ה ותרואוהו: "ועוד יש טעם אחר להתיר השכר, דאין בו משום בישולי עכו"ם דכי היכי דהתבואה בטילה לגבי המים לענין ברכת שהכל נהיה בדברו, ה"נ היא בטלה לענין איסור בישול".

וכתב הב"ח ביו"ד סי' קי"ד על דברי תוס' הללו: "והטעם שהתבואה בטילה לגבי המים הוא קשה מאוד, שהרי התבואה היא עיקר, ואית בה כזית כמ"ש הראש (פסחים פ"ג סי' א) גבי איסור חמץ. ואין ראייה ממה שמברכים שהנ"ב, דאינו אלא לפי שנשתנה מברייתו ואין התבואה בעין".

והחת"ס בחידושו לע"ז כתב על כך: "ואפשר שצדקו דבריו – של הב"ח – בשכר שעורים, שהשעורים עצמם נמוחים ויוצא כל כוחם בבישול, אבל מכל מקום הקפה שהתיר הפרח' סי' קי"ד ס"קו – מדין בישולי עכו"ם – בודאי מותר מטעם זה, שגרעיני הקפה אינם נמוחים במים, רק **קליטת טעם בעלמא**, ולית ביה משום בישולי נכרים" [וראיתו שהפרח' בעצמו השווה שעורים לקפה וז"ל (שם): ובלאו הכי יש להתיר בין הקפה ובין מין זה של גיקולאטי (אולי הכוונה לקקאו-י.כ.), דכי היכי דבטל הפרי לגבי המים לענין ברכה, דהא לא מברכינן עלייהו אלא שהכל, ה"נ בטל לענין איסור בישול, וכמו שכתבו התוס' בפרק א"מ גבי שכר של תבואה". וכן כתב הפרח' גם בסי' קי"ב ס"ק י"ז. ובסי' קי"ד ס"ק ב' כתב דברי התוס', ועל דברי הב"ח כתב וז"ל: "והב"ח כתב בכאן מילי דכדי ואין צורך להשיב על דבריו" והנה בספר מחזה אליהו (שם אות ב') רצה להסיק מדברי התוס' הללו לנידוננו שקפה ותה אינם אלא כעין תבלין במים, ואין נתינת טעמם במים מחשיבה את המים למשקה. והוסיף באות ג' שגם בקפה נמס ותה נמס אעפ"י שנמסים במים אבל היות ויצורם מיבוש המים שקבלו רק טעם, והם "עפרורית" שאינה אלא "טעמו ולא ממשו" של הקפה או התה – הרי הם כמים.

ולעני"ד יש לדון בדבריו, שאף אם נימא שלגבי בישולי נכרים שונה הקפה משכר השעורים, וכדברי החת"ס: הני מילי לגבי בישולי נכרים, שהקפה עצמו אינו אסור משום בישולי נכרים, וכל הדיון הוא האם עכשיו בהתחברו עם המים יש כאן בישול חדש, על זה אומר החת"ס שהיות והוא בטל למים – כמו לענין ברכה, כך גם לגבי בישולי נכרים א"א לראות את בישול הקפה כיצירה חדשה, אולם לגבי "חמר מדינה" מה שאמרו שמים אינם חמר מדינה הוא משום שמים אין להם כל חשיבות, אף אם כל העולם שותים אותם, אבל מים כאלה שיש להם טעם קפה ובני אדם מחשיבים משקה זה

סביר שאינם כמים לגבי הגדרת "חמר מדינה", ואמנם מסתבר שגם לגבי בישולי נכרים יש משמעות לחשיבות, אבל כאמור אין כאן יצירה חדשה מבחינת בישולי הנכרי.

גם בספר יביע אומר שם מרמז בקיצור נמרץ להשוות לבישולי נכרים אולם הביא רק את דברי הפרח', וממנו אין ראייה לנידוננו שהרי השווה שכר שעורים לקפה, וכי על שכר שעורים נאמר שאינו חמר מדינה להבדלה! אלא ודאי אעפ"י שלגבי ברכות ובשולי נכרים נחשב כמים הוא כמסקה חשוב. ובסוף אותו קטע הביא היביע אומר את דברי הברכי הנ"ל לענין חלב ומסיים: "וכי היכי דפשיטא ליה להברכי שאין מבדלים על החלב הני קפה ותה אין מבדלין עליהן". ויש להעיר על דבריו שאין דברי הברכי שייכים לכאן, כי, כאמור, הברכי דיבר על חלב ושמן – שאין דרך לשתותם וכנ"ל, וזה אינו שייך כלל לקפה ותה – שדרך ההמון לשתותם. אלא שיש לדון שהם כמים, ואין לזה כל זכר בדברי הברכי.

יצויין עוד כי הגרע' יוסף הביא בראשית דבריו ראייה שקפה ותה נחשבים כמים כדלהלן: בהלכות תפילה (פ"ט, ג') פסק השו"ע שאסור לאכול ולשתות קודם התפילה (שחרית) פרט למים". ומצאנו שהתירו הפוסקים לשתות קפה ותה ואף עם סוכר (כן הביא בשם עיקרי הד"ט סי' א אות ו' ובשם עוד פוסקים) ומוכח שסברו שהם נחשבים כמים. וחזר על דבריו אלו בספרו יחוה דעת (ח"ב סי' ל"ח), והביא דברי ר' דוד לוריא בתשובה סי' ד' האומר כי השותה קפה עם סוכר בבוקר ומבדיל עליו – עושה "תרתית דסתרי". בנקודה זאת צדקו דבריו באופן עקרוני. כי הרי גם אם נתעלם מהשיטות הנ"ל ונגדיר "חמר מדינה" כמסקה חשוב ששותים אותו רוב בני המדינה, הרי חשיבות המשקה סיבה היא לראות בשתייתו פגם "ואותי שילחת אחרי גוך" (מלכים א' י"ד) – "לאחר שנתגאה זה קיבל עליו מלכות שמים" – (ברכות י, ב) שזהו המקור לאיסור שתיה לפני התפילה. אולם מה שכתב שמתירים לשתות קודם התפילה קפה ואפילו עם סוכר אין זה מוסכם ופשוט, ומהמתירים יש שהדגישו שהסיבה היא משום חולשת הלב וכדי להתחזק לתפילה. ואציין בזה דברי המשנה ברורה (שם בס"ק כ"ב) שכתב על דברי השו"ע "מים מותר" וז"ל: "דלא שייך בהו גאוה, ודוקא בלא סוכר אבל עם סוכר אסור... ותה וקפה מותר לשתותו קודם התפילה כדי שיוכל לכוון ולהתפלל... ובכל זה בלא סוכר ובלא חלב. והעולם נוהגים להקל לשתות עם סוכר, ואפשר דכוונת האחרונים וכן הרדב"ז שכתב דעם סוכר אין לך גאוה גדולה מזו קודם התפילה – רק אם נותן הסוכר בתוך התה למתקו, דזהו אסור קודם התפילה, אבל אם לוקח מעט סוכר בפיו בעת השתייה ובלתי זה אינו יכול לשתות התה אין זה בכלל גאוה". ומסיים "דבנתינה הסוכר בתוך התה... אין שום צד להקל בזה קודם התפילה, אם לא מי שיש לו חלישות הלב והוא צריך זה לרפואה. ומי"מ יאמר מתחילה

עכ"פ פרשת שמע ישראל". נראה איפוא שהמקילים לשתות קודם התפילה קפה עם סוכר (או אפילו עם חלב) אין להסיק ממעשיהם שלדידם הקפה אינו משקה חשוב בזמננו; כי סיבת קולתם מפני שהדורות נחלשו והקפה מחזק חלישות הלב ורואים צורך להתחזק לצורך התפילה. (ובאמת המ"ב כאמור ממליץ על מתיקות בפה ולא להמתיק את השתיה כמובא לעיל. ואפשר להמתיק בסכרין סוכרזית וכד'). ואם כי יש מקום לערער על המקילים בזה יותר מדאי (ואף אוכלים מזונות וכדומה, בעיקר בשבת), אולם אין כאן תרתי דסתרי.

1. כתב האדר"ת בקונטרס "עובר אורח" (הודפס בסוף ספר ארחות חיים החדש. המובאה מדברי הציץ אליעזר): "ואולם שמעתי בשם גאוני רביס מדור שלפנינו ז"ל שהורו להבדיל על כוס תה מתוק או קפה מתוק. ואחד מגאוני הדור זצ"ל קיים כל ימיו כוס של ברכה בכוס של קפה. ונראה מדעתם ד"חמר מדינה" נקרא **כל שהוא עשוי לכיבוד האורחים** וכיוצא בזה וכמו שהוא גם תה וקפה, מה שאין כן חלב".

לדעתו של האדר"ת לישוב מנהג הגדולים – אין צורך איפוא במשקה משכר ואף לא במשקה שקובעים אותו בסעודה כיון בזמנם.

ערוך השולחן (רעב, יד) כתב: "ויותר מזה ראינו לגדולים שעשו הבדלה על חלב או על תה מתוק". אמנם כתב בהמשך דבריו. "אע"ג דודאי לא שייך לקרותם חמר מדינה אם מפני... הדחק... הבדלה – שקשה לשתות אז י"ש – בהכרח לעשות על איזה משקה; וחלב הוי משקה ותה מתוק גם כן שותים הרבה... דבאמת כשנדקדק אין אצלנו חמר מדינה כלל זולת י"ש דרוב בע"ב במדינתנו אין שותים בחול לא יין ולא שכר לכל סעודה, ומה שייך לקרותם חמר מדינה. ולכן בדוחק גדול כזה די במה שרק שם משקה על זה".

עוד כתב במקום אחר (רצו, יג): וכבר כתבנו... דכשאינן שום דבר שביכולתו לשתות מבדילים על חלב או על תה מתוק – ואין זה כסתם מים כיון שהוא מבושל ולא נקרא מים".

לא ברור לי הקו המנחה בדבריו אבל מכל מקום הוא סבור שאין התה המתוק וקל וחומר החלב בכלל מים. ויתכן שלדעתו: קפה – שלא הוזכר בדבריו כלל – עדיף מהם.

באגרות משה (להגר"מ פיינשטיין חאו"ח השני סי' עה) כתב הגדרה מיוחדת לחמר מדינה; העולה מתוך דבריו הבאים להלן: "... מיני סודה (כנראה שמתכוין לכל מיני משקאות קלים תוססים. י.כ.) הם כמים בעלמא... דאף ששותים אותם גם בסעודות חשובות ומכבדים בהם, אבל הוא רק כשתיית מים לצמאון ולהתקרר בימים החמים... וגם במים צוננים מכבדים כשצריכים להם. וחשיבות משקה הוא שאין השתיה מחמת שצריכים להם

לצמאם, אלא שותים אותם אף בלא צורך לגופם, אלא בשביל כבוד הסעודה וכבוד האורחים", וכמו שיין ושכר אין שותים בגלל הצמאון שאם כן היו שותים מים. כך מסביר האג"מ סברת המתירים להבדיל על תה מתוק ועל חלב. "אבל המיני סודה אין שותים אותם אלא לצמאון וכשיכבדו אותו במשקה סודה והוא אינו צמא ולא ישתה לא יתחשב לאינו רוצה להתכבד; ולכן אף לדידהו אין להחשיב זה למשקה דחמר מדינה ואין לקדש ולהבדיל עליו".

להלכה מסיים הגרמ"פ: "אם נודמן לו שאין לו יין ולא שום משקה אחר אלא תה וחלב יכול לסמוך על המקילים בהבדלה... ולענין תה וחלב מה עדיף? לפי מה שביארתי בטעם המתירים נמצא דתה עדיף, אך אולי מצד החשיבות חלב עדיף, ולכן אין בידי להכריע... אבל במיני סודה גם בשעת הדחק לא יקדש ולא יבדיל עליהו". יצויין כי גם באגרות משה לא הזכיר קפה, ואולי עדיף וכ"ל.

ובספר ציץ אליעזר (כרך ח, סי' טז וכרך יד סי' מב, א) הסיק שבודאי יש לסמוך להבדיל – כשאין לו יין בבית או מחמת בריאות – על קפה שחור, קפה עם חלב, תה מתוק או חלב.

ז. סיכום.

א. על אף דבריהם של הברכי יוסף ואחרים, נדמה שבזמננו חלב נחשב כחמר מדינה, כי דרך לשתותו כמשקה ואולי יותר מבימיו של המהרש"ם (שנשאר בצ"ע), ובפרט לאור המקור בכריתות יג שחלב הנו משכר. אולם עדיין צ"ע בדבר, שכן אין דרך לכבד בו במסיבות וכדומה. אכן בזמננו מצוי ורגיל משקה שעיקרו חלב ומוטעם באבקת שוקולד וסוכר המכונה בפי רבים "שוקו". משקה זה אינו בא לצמאון והוא חשוב. ואף שבפועל אין רוב בני המדינה שותים אותו, הרי זה משום שבזמננו – כמו בימיו של בעל ערוך השולחן – אין מקובל לשתות משקאות חשובים, וכששותים לצמאון מעדיפים משקאות קלים, המרוים יותר וזולים יותר.

ב. **מיצים טבעיים** בודאי אינם כמים. ואף על פי שאינם משכרים – ולדעת בעל הלכות קטנות ואחרים בודאי אינם חמר מדינה – אולם שיטה זו מיוחדת, ובודאי שיש כר נרחב להשען עליו ולא לחוש לשיטה זו. ואעפ"י שהגר"ע יוסף נקט שיטה זו כעיקר, ולפיכך מבחינתו קפה ותה ומיץ טבעי דין אחד להם – ובכולם חשש ברכה לבטלה בהבדלה, רבים וטובים דעתם שונה מדעתו כנזכר.

גם לפי הגדרת השו"ע הרב ודעימיה, חלב ושוקו ומיצים טבעיים עומדים בקריטריון של "חמר מדינה" שכן גם בתוך הסעודה דרך לשתותם, במידה ושותים בזמננו בסעודה משקים חשובים, וכ"ל.

- ג. קפה ("בוץ" ונמס) עם סוכר וחלב – נחשב למשקה חשוב בזמנינו. ובדרך כלל שותים אותו גם בסעודה או לפחות בסופה. ועל אף סברת המחזה אליהו שקפה נחשב כמים, הרי יש לדון בדבריו כנזכר, ובפרט כשהוא עם חלב.
- ד. משקאות קלים (תוססים או שאינם תוססים) – המיוצרים ממים בתוספת חומרים מתועשים מכל מיני תרכובות כימיות טבעיות וסנטטייות, סביר מאוד שאף אם כולי עלמא שותים אותם וגם בתוך הסעודה, הינם כמים. ובפרט לאור הגדרת הגר"מ פיינשטיין שמטרת שתייתם לצמאון בלבד.
- ה. ביחס לקפה שחור ותה ממותקים, יש מקורות לסמוך עליהם בדוחק בלית ברירה. ומסתבר שקפה עדיף מתה גם בגלל שמעורב ממש במים ולא בא כתמצית או בשקית, וגם בגלל שמחזק. וקשה להכריע בכל זה הלכה למעשה; והי' יאיר עיינו בתורתו.

כוס של שירה וברכה אשא ובשם ה' אקרא, לכבודה של ישיבת הכותל אשר הסתופפתי בצילה ובצל חכמיה בשנותיה הראשונות.

שתיתי בה יינה של תורה;

נתבשמתי – על ידי ראשיה – מקדושתה של ירושלים – יין לבנון;

תפילתי לבעל מלחמות, מצמיח ישועות שיהא גם חמר זה חשוב, מרוה, משכר ו"משמח אלקים ואנשים".
במלאת לך ישיבתנו עשרים שנה, ברכתי לך שתעמידי תלמידים הרבה ויקויים בך: "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים".
לתפארת למקימך, ראשיך ומרביצי התורה שבך בכל שנותיך ולתפארת עם ישראל.